

Muszka könyvvarusok hazánkban 1711-1771.

Írta: HODINKA ANTAL.

Közismert dolog, hogy amíg a nyugati egyházban (*ecclesia occidentalis*) egyetlen szertartás van (*ritus lat. seu romanus*), úgy hogy a nyugati egyházhoz tartozó összes népek ugyanazon latin szertartással élnek, – addig az eredetileg négy patriarchátust felölelő keleti egyházban (*eccl. orientális*) úgyszólván minden népnek saját külön egyháza, saját külön szertartása van.¹

Ezen keleti keresztény népek és egyházaik legtöbbször² a vallási története csak általános egyháztörténeti szempontból tartozhatik reánk. Ellenben a görögöké, az örményeké és a görög szertartású szlávoké különösen is érdekel és kellett volna vagy kell is, hogy érdekeljen. És pedig azon idő óta, hogy ezen egyházak mai hívei, az örmények, a ruthének vagy ruszinok, a rácok vagy szerbek, az egyházi unió felvételéig, a XVIII. század elejéig, a szertartásokat szlávul végző oláhok vagy rumunok és a bulgárok egykori hazánkba kezdtek telepedni és egyházilag szervezkedni.

Ez utóbbi négy népség görögből szlávra fordított ugyanazon szertartással élt és él. De amint különböző időben különböző helyekre szállingóztak be hozzánk, úgy egyházilag is külön-külön szerveződtek.³ Mint ilyen külön szerveződött egyházak természetesen külön-külön, egymástól függetlenül fejlődtek is, azaz mindeniknek saját külön története, egymással semmiféle vagy csak alig valamelyes összeköttetésben állott múltja van. Sajnos, eddigelé egyiknek sem ismertük s ma sem ismerjük elegendőképpen még az u. n. külső történetét sem, annál kevésbé belső életüknek az eseményeit és változásait. Így pl. alig van csak valamelyes tudomásunk is arról a kérdéssel, hogyan, illetve minő szerkönyvekből végezték a szertartásaikat és honnét s mi úton-módon szerezték be ezeket a könyveket? Oly kérdések ezek, amelyekkel még az illető nemzetiségi egyházak történetével saját nyelvükön bíbelődő íróik sem foglalkoztak, még csak föl sem vetettek, sőt nem is gyanítottak. Oly kérdések tehát, amelyekről első pillanatra azt mondhatnók, hogy mindkettő minden egyéb, csak nem fontos

¹ V. ö. Karalevskij Cyrillo: „La dénomination des rites orientaux non byzantins” a *Stoudion* (bulletin des églises de rite byzantin). Róma, I. (1923-1924), 46-48. 11. Szerinte 5 keleti szertartás van.

² A syr, a chald, a kopt egyházaké.

³ Az 1439. florenci zsinat után tűnik fel legkorábban Munkácson Lukács, aki bár csak presbiter, de az ezt megilletőnél nagyobb joghatósággal. Csaknem ugyanakkor szerepel Hunyadi J. dévai uradalmában bizonyos Kaffai Pán János oláh püsp. L. Hermann S. J., Vita S. Jo. Capistr. végén lévő okiratokat.

s látszólag alig is tartozik reánk, következőleg alig is érdekelhet bennünket! Ha ők maguk sem törődtek vele!¹ Ám ha meggondoljuk, hogy a XVII. sz. közepén csak a munkácsi püspök joghatósága alatt mintegy 700 parochiát említenek az akkori hivatalos iratok, pedig a másik két egyháznak, az oláhoknak és a szerbnek, külön-külön több püspöke s jóval több parochiája is volt, összesen tehát több ezer templomról volt szó, másfelől azt sem tévesztjük szem elől, hogy minden templomnak a szertartások többé-kevésbé teljes elvégzéséhez mintegy 4-25 különféle szláv szerkönyvre (trebnik,² szluzsebnik, oktoich, irmologion, triód, a 12 kötetes minea, apostolus könyv, perikopás azaz szakaszos evangélium, stb.) van szüksége, akkor azt hiszem, ennyi ezer meg ezer idegen szerkönyv itthon való nyomtatásának vagy külföldről való behozatalának, . . . akkora költség hazánkban való kivitelének vagy itthon való megmaradásának a kérdése úgy gazdasági, mint művelődéstörténeti szempontból, hogy a politikairól ne is szóljak, pedig ezek a népek hazánk határszélein³ olyképp helyezkedtek el, hogy hátuk megett saját hit- és fajrokonaik országaira támaszkodtak, igenis felkeltheti a figyelmünket és megérdemli az érdeklődésünket.

Mégsem szándékozom ez alkalommal hosszasan foglalkozni ezzel az egész, fontos kérdéssel, hanem meg kell elégednem egyik nem egészen érdektelen, teljesen ismeretlen fejezetének a rövid előadásával, amit s amennyit t. i. e szerkönyveknek Oroszországból ide való behordásáról egykorú, jobbra hivatalos adatok alapján összeállíthattam.

Aki csak kissé is járatos a hazai⁴ és a külföldi cirillbetűs szláv nyomdászat történetében, az tudja, hogy a cirillbetűvel élő déli szláv népek (montenegróiak, dalmaták: Zengg, szerbek, oláhok: Koresi deák) csaknem 100 évvel korábban nyomtattak szláv (cirill- és glagolbetűs) könyveket, mint az északiak. Ezeknél a lengyel uralom alatt élő kis-oroszok első cirillbetűs nyomtatványa, az 1491-i krakkai Fiol-féle 3 könyvtől eltekintve, az 1564-i lemergi apostolus könyv, majd az 1581-i osztrogi vagy varsói biblia. A muszkák vagy moszkoviták első nyomdászatuk, Fedorovics Ivánt, mint veszedelmes mesterséget üző ujitót 1549-ben elűzték Moszkvából. A számkivetett bujdosó Lembergbe, akkori magyarsággal Ilyvóba került s ott nyomatta ki az említett apostolt. Az 1581-i szentírás Ostrogi Janusius Konstantin hercegnek, a makovicai uradalmat

¹ Az ósláv templomi szerkönyveket az 1491-i krakkai Fiol-féle szerkönyveken kezdve 1883-ig az orosz Karatajev: *Opisanie slav.-russkich knih*, állította össze. Az oláhn nyelvűeket Hódos-Bianu: *Bibliogr. roman, veche. 1508-1830*.

² Ezeket a könyveket megmagyarázza Nilles S. J. *Calendarium manuale* c. művében.

³ Ezeket az úgy cirillbetűs görög szertartású templomi szerkönyveket, valamint nem egyházi cirillbetűs nyomtatványokat is használó hazai népségeket Gaya, görög származású alsóausztriai kormánytanácsos 1769-ben Mária Teréziához benyújtott emlékiratában ekként összezezi: „die zur griechischen kir che sich bekennen, ... wohnen .. von den grenzen Dalmatiens durch Kroatien, Slavonien, Syrmien, einen grossen strich des Kreichs Hungarn durch d^n Temeswarer Banat und das Grossfürstenthum Siebenbürgen”. Hazánkon kívül felhossa „die grosse strecke der mit den k. k. erblanden in einem halben circel gränzenden ländler, in welchen die bewohner alle entweder gebohrene Griechen oder die griechische glaubenslehre bekennende christen sind”. Továbbá „die Kgreiche Bosnien, Servien, Bulgarien, Epyrus, Albanien, Macédonien, Thessalien, Rumänien oder Alt-Thrazien, Peloponesus, die inseln des Archipelagus, der grösste theil von Natolien, die Firstenthümer Wallachey u. Moldau werden grösstenteils von Griechen oder anhänglern der griechischen kirche bewohnt. In *allen* diesen ländern ist ausser der Wallachey, wo *eine* griechisch-slavonisch und wallachische druckerei vorfindig, sonst *nirgend* eine buchdruckerei zufinden”. Bpest. O. L. Illyr. Hofdeputation. Illyr. Buchdruckerei iratai.

⁴ Értve alatta természetesen a XVI-XVII. századi integer Magyarországot.

öröklő Serédy Katalin urának a pártfogásával és költségén jelent meg. *Ez idő, a XVI. sz. óta* a déli szláv nyomdák – a velenceit kivéve – sorvadtak, az északi szláv nyomdák ellenben, noha a betűik a kéziratok betűinél jóval rútabbak, következőleg a nyomtatványaik is eléggé kezdetlegesek voltak és soká ilyenek is maradtak, *egyre szaporodtak*, az északi nyomtatványok száma évtizedről-évtizedre, majd évről-évre folytonosan nőtt, míg körülbelül 16-50 után úgyszólván elnyomták a délieket.

A déli szlávok cirillbetűs nyomdászata a XV. század végső évtizedeiben kezdődött. Betűi, és pedig cirillek és glagolok, (ezek nem cursiv, hanem capitalis betűit érteve) egyaránt a kéziratok szép betűit utánozták. Ennélfogva a velencei (szlávul: Vnet vagy Bnet, stb.), a cettinjei, a zenggi és az erdélyi (brassói, medgyesi, stb.) nyomtatványok régi voltuknál fogva régóta bibliográfiai ritkaság számba mennek, s úgy ezért, valamint szép betűformáikért is nagyon keresettek.¹

Ám ezek a XVI. sz. óta sorvadó finombetűs déli szláv nyomdák a XVII. század első felének a vége felé *megszűntek*, főleg miután az oláhok I. Rákóczi György fejedelem gondoskodásából oláh bibliát kaptak.² Ezzel az északi szláv nyomdák és nyomdatermékeik jelentősége is emelkedni kezd. A déli szlávok, főleg a crnogorc-ok, is éppen ez időtt, Alexej Mihajlovics cár óta, kezdettek Moszkvába járnai templomépítési segélyért és egyházi fölszerelési tárgyakért, köztük templomi szerkönyvekért is esedezve.³

Gaya 1769-i emlékiratának idézett helyén ugyancsak azt mondja, hogy a leirt roppant területen, amelyet görög születésű vagy görög szertartású népek laknak, beleértve Magyarországot is, *egyetlenegy* görög, szláv és oláh betűkkel fölszerelt nyomda működött, még pedig Oláhországban. Ennélfogva mindezek a görög szertartású hívek szerkönyvek úgy, mint nem egyházi művek tekintetében a *külföldre* voltak utalva. Emlékiratának másik helyén, ahol ezen nyomdászipar gazdasági oldalát is említi, egyenesen meg is mondja, honnét voltak kénytelenek ezeket a könyveket beszerezni. „Az ember elképed azon, mekkora összegek folynak évenként a felség jogára alatt élő göröghitű alattvalói részéről görög, illyr és oláh nyelvű nemcsak tudományos: történeti, földrajzi, számtani, bölcsészeti s főleg roppant számú nyelvtani és szótári művek, hanem különösen a szertartásaik végzéséhez szükséges mise- és szerkönyvek, valamint a papságuk által használt egyéb könyvek, valamint a köznép által igényelt ima- és tankönyvek fejében Velencébe, török Oláhországba, *nagyrészt azonban az orosz birodalomba. Eddigelé* ezeket a könyveket *jobbára Velencében* nyomtatták. A köztársaság néhány évvel azelőtt célszerűnek látta egy illyr nyomdának a felállítását, hogy a mi tartományainkban is kereskedhessek illyr könyvekkel. Lipcse, méltán, szintén figyelmet kezd fordítani ezekre a népekre és sorompóba szállni készül a velencei könyvkereskedéssel szemben.” Breitkopf kiadó, Gaya szerint, még csak görög

¹ A M. N. Múzeum könyvtára méltán büszke lehet, hogy legalább az oláh nyomtatványok csaknem minden, itthoni kiadásának egy-egy példányát sikerült megszereznie.

² L. a Századok, 1871. 718. 1. Val. Bujdosó: „Adalék az első oláh biblia tört.”-hez.

³ Erről az oroszoknak külön munkájuk van; ha jól emlékszem, Danilevszkijtól. Tőlünk csak Rákóczi fej. püspökéről, Kaminszkiről van adat, hogy 1710-ben Nagy Péternél járt követségben. L. az ungvári püspök lev. Polit. 22. sz. Eberstett orosz tábornok útlevelét Kovordán Bazil pap részére, ki a püspökkel a cárnál járt követségben. Ez az egyetlen adat ruténeink és az oroszok korábbi érintkezéseiről.

nyomatványokkal tett kísérletet, de már is megtette az intézkedést, hogy rövid időn belül szláv könyveket is nyomathasson.

Gayanál jóval korábban, 1751-ben Barkóczy Ferenc gr. egri püspök ugyancsak Oroszországra mutatott rá egyik, mint mondja, nem is első előterjesztésében, mint ahonnét az akkor még 14 vármegyére terjedő munkácsi püspökség hívei a szerkönyveket beszerezni szokták volt. „Ismeretes – úgymond, – hogy az ő egyházmegyéjében annyi ruthén és oláh népség lakik, hogy négyszer annyi görög szertartású papja van, mint latin szertartású. E népséget az elődei unióra vezették ugyan, de szomorúan tapasztalja, hogy a legtöbbjénél csak névleges az unió. Szakadár szertartás, szakadár erkölcsök és tanok uralkodnak közöttük. Ennek oka kétségtelenül papjaik tudatlansága és gyarlósága, akiknek . . . a legtöbbje nagyobbára muszka szakadár könyveket használ... Ezen szomorú ténynek számos bizonyítékára akadt, midőn egyházmegyéjében két évig tartó körutat tett, amennyiben . . . igen sok ilyen szkizmatikus könyvet talált. . . amiről a felségnek ismételtel jelentést is tett. Csakis innét magyarázható, hogy a sz. misékben a felség helyett a cárt, a pápa helyett a pétervári patriarchát emlegetik, továbbá azt hiszik és tanítják, hogy az egyszerű házasságtörés nem halálos bűn, hogy a lopott tárgy visszaadása nem szükséges az üdvösségre stb. Mindezek nem egyebek szakadár tévtanoknál, amelyeket máshonnét nem szerezhettek, mint azoknak a könyveiből. De *honnét is kerülnek ezek a muszka könyvek Magyarországra*, kinek a segítségével és a költségén szállítatnak oly messziről? . . . Tudvalevő, hogy a szomszéd Lengyelországban¹ vannak (szláv) nyomdák, melyek szakadár tévtanoktól mentes, javított görög szertartású könyveket nyomnak. Onnét *a magyarhoni ruthének* kevesebb költséggel is beszerezhetnék a szükségeseket. És mégis *Muszkaországhoz fordulnak*, amely oly távol esik és az út oly veszélyes! Az ok, hogy a muszkáknak a könyveit akkora költséggel és olyan fáradtsággal mégis beszerzik, nem lehet más, mint hogy tetszenek nekik azok tévtanai”.

Az a kérdés ezek után, mikor kezdődhetett ez a Magyarországon üzött muszka könyvkereskedés? Erre nézve a *hivatalos iratokból* megállapítható, hogy vagy 1716, vagy pedig 1711 óta kezdtek a muszka árusok hazánkban ilyen könyvekkel házalni. Mikor ugyanis 1728 ápr. havában Ocskay István ungvári harmincados az első két muszka könyv-árust feltartóztatta, ezek a bécsi orosz követészen azt vallották,² „wie seit jähre 16 dergl. bücher ohne einigen anstant jährlich von eben diesen leüten eingeführet sind worden „. Muszka könyv-árusokról hazánkban ennél korábbi nyomok nincsenek az iratokban. De vannak szkizmatikus könyvekről szóló *korábbi* adataink, amelyekből a legnagyobb valószínűséggel következtethetjük, hogy muszka eredetű könyvekre kell gondolnunk s föltennünk, hogy ezeket is muszka könyv-árusok szállították talán még a XVII. sz. első tizedeitől, vagy legalább is a közepétől fogva.

A XVI. sz. második felében élt munkácsi püspökök, pl. Szentmiklósi László, idevaló ruthének voltak s a lengyelországi ruthének 1595-i unionális mozgalmában nem vettek részt, de az összeköttetés az itteniek

¹ Pl. a pocsjovi kolostorban. Ám a lengyelországi kisorosz gör. kath. püspökök csak 1749. Pallavicini varsói nuncius elnöklete alatt tartott zsinaton állapították meg a nem szakadár ószláv szerkönyvek sorozatát. Csak ettől kezdve vannak approbált unitus szerkönyvek.

² Az 1728 máj. 18. felvett species facti, „tényállás” eredetije Bécs, (KPL.) Hofkammer-Arcniv Hung. 1727 aug. csóm.

és a lengyelországi kisoroszek között a XVII. sz. első tizedei óta egyre jobban kimutatható. Eszterházy nádor, ki épp' akkor lett Munkács földesura, lengyel földről hozott „vladikát”. Gregorovics püspök 1607 táján a kievi főiskolán végezte tanulmányait. Taraszovics püspököknek 1641-i bebörtönöztetésére egyebek között ezekkel a lengyelhoni kisorosz hitsorsosokkal való összekötése is okul szolgált. Balling munkácsi várkapitány 1641 márc. 30. a fejedelemhez írott levelében az feltételek között, amelyek alatt az általa börtönre vetett püspököt szabadonbocsáthatónak vélelmezi, először is azt kívánta: „ne confugiáljon ezután ngod bosszújára az lengyel püspökökhöz”; 2-szor: „az klastrom jövedelmét idegen országban ne reponálja, az mint eddig is, az mit kaphatott, beejtette Lengyelországban”; 3-szor: „ennyi sok és feles lengyel papokat és diákokat ne tartson,” s végül: „vendégfogadót az klastromban ne tartson, holott gyakran volt ez, hogy a lengyelek kijönek Lengyelországbul”. A püspök maga pedig az ellene 1640 nov. 12. tartott első vizsgálaton kihallgatott 19-ik tanú, makariási Demjén azon vádjára, hogy az antimensziont drágábban árulta elődeinél, azt felelte: „az antimenzt nem magam csinálom, hanem az *könyvnyomtatóktól* én is drágán veszem.”

Ez az *első* adatunk, mely az akkori, Erdélyen kívüli Magyarországon *szláv* könyvnyomtatókról szól. S bár a püspök sajnálatosan elhallgatta, hová való könyvnyomtatókat értett, alig lehet kétség, hogy nem erdélyi, sem déli szláv, hanem lengyelországi kisorosz, talán kievi vagy pocsjajvi nyomdászokról van szó.

A munkácsi püspökség templomainak szerkönyveiről 1801-ben készült terjedelmes összeírás¹ igen sok helyen említi *oroszsági* szerkönyveket a XVIII. századból, jóval kisebb számban XVII. századiakat.² Amazok oly gyakoriak, hogy azt hiszem, 1711-től 1771-ig alig van olyan muszka kiadás, amelyből 1-1 példányt ne lehetne találni a hazai ruszin és rác templomokban. Az 1564-től körülbelül 1711-ig való időből is vannak főleg 1650 utániak, de az előbbiekhöz képest jóval kisebb számban, elannyira, hogy a szám tekintetében jelentékeny különbség van a két kor között. Igaz ugyan, hogy az 1711-1801. egy század alatt sok 1711 előtti könyv el is használódott, ami a XVII. századiak számának a rovására betudandó. Való az is, hogy ebben a korábbi században sok helyütt még kéziratú szerkönyveket is használtak.³ Az is számba veendő, hogy mindkét század szerkönyveinek az alsó íapszélein levő cirillbetűs följegyzések szerint, aminők a rác templomok könyveiben is olvashatók, a XVII. századiakat az akkori hívek nagyobb áron szereztek be, mint a XVIII. századiakat az akkoriakat. Ezek a körülmények magukban is elegendően megmagyarázzák, miért kevesebb a XVII. századi szerkönyvek száma a XVIII. századból valókéval szemben. Mindezekhez azonban hozzá kell vennünk még egy, talán legfőbb körülményt és ez az, hogy a templomi szerkönyveknek a moszkvai cárságban még 1515 táján Maxim Grek (a görög) szerzetes által kezdett javítása, amely oly nagy ügyvé fejlődött a byzanci szellemben a külsőségekhez mereven ragaszkodó oroszok előtt, hogy a nagy orosz raskol-lá (szakadássá) vezetett, éppen a XVII. század vége felé a híres Filaret moszkvai

¹ Ered. a püsp. levltban Ungváron. Sajnos, csak óvatosan használandó, mert a nyomtatási évszámokról a jegyzékeket készítő lelkészek akkor még nem igen tudhattak.

² Vannak köztük – és pedig túlnyomó számban – lengyelországiak. Bar-kóczyanak nem volt igaza.

³ Így pl. Hajdudorog 1641-ből való kéziratú templomi könyvei az ungvári püsp. könyvtárban. Feltétlenül visszakerendők volnának!

patriárcha alatt beveződött. Ez már nem is javítás, hanem a szakadár szerkönyvek reformja és approbációja volt. Az addigiak értéküket veszítették. Az approbáltak, tehát a XVIII. sz. eleje óta nyomtatottak, tekintélye ellenben nemcsak az oroszok, de általában véve az összes görög szerzéstü szlávok, még a déliek előtt is szinte megingathatatlaná lett. Hiszen a szerkönyveket javították ugyan a déli szlávok is, a szerbeknél a XV. század elején Stefán mnih (szerzetes), a bulgároknál Joannikij és Euthym tirnovoi metropoliták, de ez a javítás inkább nyelvészeti volt csak s ezért a déli nyomdákban kikerült szerkönyveknek, noha kiállításra nézve hasonlíthatatlanul magasabban állanak az északiaknál, nem volt meg az utóbbiak rituális tekintélye és becsé. Ezért, de meg azért is, mivel ezeknek az 1-4 ujjnyi vastagságú ív- és negyedréte alakú könyveknek a nyomása nagy terjedelmükkel fogva roppant költséget igényelt, ezek a déli nyomdák lassan meg is szűntek s a XVIII. sz. közepén már sem *Erdélyben*, sem a *Balkánon* nem működött a Gava említette oláhországi egyenél több. A török területen működők érthetően nem bírták sem a befektetést, sem az üzemfenntartási, sem a terjesztési költségeket. Ezen körülményeket számbavéve és tudva nemcsak azt, hogy így ezek a népek a XVII. sz. második felében más hiányában akarva nem akarva kénytelenek voltak az északi lengyel- és oroszországi szláv nyomdák termékeit elfogadni, hanem azt is, hogy ezeknek a behozatalát 1725 előtt semmiféle rendelet sem tiltotta s a nagy távolságon kívül semmi sem gátolta, csaknem bizonyosnak tarthatjuk, hogy muszka könyvárusok már a XVII. században is házaltak velük nálunk, ha kisebb mértékben is, mint 1711 után. Sőt, amit a felhozott okok alapján bizonyosnak vehetünk, pozitív adattal el is dönthetjük, amennyiben a máramarosi Ötvösfalva templomának egyik, 1663 nyomtatott triodjában olvasható 1682 márc. 15. följegyzés szerint „siju knihu vynesennuju ζ Rusi”, „Oroszországból kihozott könyvet” a falu 12 magyar forintot vette.

Ha tehát 1725-ig fennállott az a kedvező helyzet, hogy sem a bécsi, sem a magyar hatóságok nem törődtek az orosz könyvárusoknak az tizeimével, jöhettek-mehettek a harmincadokon át tetszés szerint, senki útjukba akadályt nem gördített s így a könyvek hozzánk való beszállításáról egészen 1725-ig nincsenek is hivatalos feljegyzéseink, íme mégis kétségtelenül be tudjuk igazolni, hogy már a XVII. sz. második felében az ötvösfalvi feljegyzés szerint „vynosili z Rusi”, „kihordták őket Oroszországból”. Sőt ez idő óta már approbált könyveket szállítottak. Nagy Péter bécsi látogatása óta az oroszok mindinkább ismerni kezdték. Ő maga előbb Rákóczi fejedelemmel, utóbb az udvarral szövetségben is állott. Mindezen kedvező körülmények szerencsés összehatása következtében az orosz szerkönyvek addigi csekélyebb mérvű behozatala ki tudja milyen arányokat öltött volna, ha ezután is csak a 30-ad vámt és a nagy távolság lett volna az *egyetlen* akadály.

Csak hogy mostan, 1725 óta, történetesen ezek is szaporodtak s 1725 után gátolták, majd 1771-ben teljesen meg is akasztották a muszka könyvárusoknak ezt a virágzásnak indult kereskedését. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk, hogy az unió 1646-ban, tehát körülbelül akkor, amikor a déli szláv nyomdák megszűnésével ruthéneink az északiak termékeire kezdtek szorulni, a csaknem az egész északkeleti felvidéket felölelő munkácsi püspökség területén felmerül. S épp a század vége felé, mikor az orosz szerkönyvek approbálása megtörténik, Kollonics bíboros kissé túlságosnak is mondható buzgalomból a ruthéneknél és az oláhoknál nemcsak meg-

szilárdítja, hanem a rácoknál is megkísérti az egyesítést. Az unitus püspökök immár természetesen állást foglalnak a szakadár könyvek beözönlése ellen. A munkácsi püspökségre ajánlott előkelő származású Malachowski János przemisl-i püspök 1671-ben Bécsben előadván pontokba foglalt kérelmeit, a melyek teljesítését szükségesnek tartotta ahhoz, hogy a munkácsi egyházmegyét eredményesen igazgathassa, a 7-ik pontban arra való hivatkozással, hogy a püspökség ruthén hiveit skizmaticus könyvek teljesen megmérgezik, ennek ellenszeréül szláv nyomda felállítását ajánlotta, ami szerinte „mérsékelt költséggel” eszközölhető lett volna. A nagy naivitásra valló kérelemre a bécsi udvar éppenséggel nem hederített. Kollonics bíboros e bajt ellensúlyozandó több görögszületésű főpapot hozott Munkácsra. S amikor Maurocordato és Angelo Eáfiel érsek után 1689-ben De Camillissal, a vatikáni könyvtár görög skriptorával kezdett tárgyalni a püspökség elvállalása iránt, a tudós és óvatos görög azt a kérdést intézte Kollonicshoz, van-e abban a bizonyos munkácsi püspökségben szláv nyomda, avagy ő kénytelen volna szakadár nyomdákra s azok termékeire szorulni, Kollonics azt felelte, hogy gondoskodni fog arról, hogy a jezsuita atyák nagyszombati nyomdáját szláv betűkkel is felszereljék. És meg is tartotta ígéretét. Három apró szláv nyomtatványt elő is állított.

Egyéb okokon kívül bizonyára ennek az unitus nyomdának az ellensúlyozására kérte a budai rácok tanácsa a Djakovics metropolita által I. Józsefhez benyújtandó 15 pontú folyamodványának 5. pontjában: „szabad legyen nekünk *nyomdákat*, iskolákat és egyéb egyházi szükségleteket tartanunk”. Ezen kérelmükre nézve némi joggal támaszkodhattak I. Lipót 1690 aug. 21-i nagy rác kiváltságlevelének arra az Ígéretére, hogy „iuxta orientális ecclesiae gr. r. Kascianorum consuetudinem ac normam veteris calendarii” fogják őket ő és utódai megtartani. De utóbb az élet gazdasági oldalai iránt nagyobb érzékkel bíró rácok mégis meggondolták a dolgot s a tényleg átnyújtott felségfolyamodásban sem nyomdáról, sem iskoláról nincsen szó.

Az imitusok eszméje: itteni szláv nyomdával ellensúlyozni az északi szláv könyvbehozatalt, elméletileg helyes, de gyakorlatilag nem volt megvalósítható. A szláv szerkönyvek előállítására és árusítására, mint már említettem is, roppant költséget igényelt. Kollonics, nem tudni honnét, megszerezte ugyan a betűket, de sem a nyomda, sem a munkácsi püspökök nem előlegezhették a költségeket. Azonfelül ezek a könyvek nemcsak az egyházi szláv nyelv ismeretét, hanem a görög szertartásokban való jártasságot is követeltek. Már pedig Munkácson akkor ez is hiányzott. Ennélfogva az unitusok úgy, mint a nem unitusok továbbra is kénytelenek voltak az északi szláv nyomdák termékeit vásárolni, az orosz kereskedők pedig 1725-ig évről-évre szabadon szállíthatták be és árusíthatták nálunk a könyveiket.

1725 szept. 20. gróf Károlyi Sándor, mint a debreceni tankerület főigazgatója, jelentette a pozsonyi kamarának, hogy a Török- és Lengyelországgal határos őrségek parancsnokai, főleg a munkácsi, mindenféle csavargót bántatlanul beengednek a határon az országba, Béhmer munkácsi várparancsnok 1725 november 25-i jelentésére, hogy ő csak a balzkói (!) szorosban tart őrséget, míg a homonnai, az ungvári, a hropkói (!) és a bártfai szorosok őrzése a megyékre tartozik, amelyek néha egy kóbor koldust átküldték hozzá, akiből ő még bottal sem tudott semmit kivenni, azért is örökre a határra visszakísértette, míg a lengyelhoni

kolostorokból őszkor bort kéregetni átjáró orosz papokat a munkácsi püspökhöz küldötte, aki, ha az útleveleket rendben találta és aláírta, ő tovább engedte őket, a helytartó tanács 1726 jan. 7. leírt Ung, Bereg, Zemplén és Sáros megyékhez, hogy a szorosokon semmiféle utast se engedjenek át útlevél nélkül, Bereg megye pedig a munkácsi püspököt tiltsa el a ruthén papok útleveleinek a láttamozásától. Bár az orosz könyvadásokat nem lehetett a gyanús csavargó alakokhoz számítani, mégis kétségtelennek vehető, hogy ez az intézkedés is az eddigi akadálytalan jövés-menésnek a szigorítását jelentette. S míg ez minden bizonytalanul a Rákóczi hívei és esetleges híradói ellen irányult, addig csakhamar követte egy másik rendelet, amely egyenesen az orosz könyvadások szabad bejövetelét volt hivatva megakadályozni.

A bécsi udvar kegyeltje, a Bizanci püspökkel a munkácsi kolostorban együttlakó Hodermarszky 1727 ápr. 8. levelében jelentette a helytartótanácsnak, hogy Lengyelből sok mindenféle fajú szakadár könyvet szállítanak az országba, úgy, hogy tartani kell attól, hogy ezek a nagy nehézséggel unitussá tett ruthén népet annyira megmételtyezik, hogy könnyen visszaesik a szakadárságba. Azért is ennek a megelőzésére kérte, hogy az ilyen könyvek behozatalát elkobzás terhe mellett tiltsák meg. A felség 1727 aug. 1-én ki is adta a rendeletet, hogy a harmincadosok mindennemű könyvet, amely nincsen megfelelő módon cenzúrázva, tartsanak vissza a hivatalnál s erről tegyenek jelentést, a munkácsi püspök pedig hatalmaztassék fel, hogy a szakadár könyvek használatát eltilthassa.

A következő tavasszal a muszka könyvkereskedők, mint ahogy addig-éle évről-évre szokták volt. gyanútlanul megjelentek, hogy nyáron át eladva könyveiket, ősszel hazatérhessenek. Ám ezúttal Ocskay István, ungvári harmincados a mit sem sejtő árusokat feltartóztatta. A meglepett kereskedők bevallották, hogy a könyveket Szegeden, Temesváron és Belgrádban akarták értékesíteni. Ha ez most már tiltva volna, kérik, adják vissza könyveiket, hogy másutt árusíthassák el őket, vagy ha sehol sem lehetne eladniok, visszashállíthassák hazájukba. Ez a Kljazma mellett fekvő Volodimer városból való két könyvadás, *Saljapin Iván* és *Vacuroff Mihály*, a bécsi muszka követ érélyes fellépésére, aki azzal érvelt, hogy a két udvar között békeszerződés létezik,^x visszakapta a könyveit. Ennek dacára, úgy látszik, ez a váratlan fellépés azt eredményezte, hogy 29 esztendeig nem jelentkeztek újabb könyvadások. Nyilván nem merték kockáztatni a befektetett pénzüket. Másképp érthetetlen, hogy csak 1756-ban történt újabb behozatal. Valószínűleg azt gondolták, hogy az 1727-i rendelet már nem létezik s talán enyhébben fognak velők szemben eljárni. S a dolog tényleg úgy is volt. Legalább Sztáray Imre gróf dec. 13-án jelentette a helytartótanácsnak, hogy röviddel előbb kievi kereskedők egyéb holmival szakadár könyveket is szállítottak az uzsoki szoroson. O a könyveket régebbi rendelet alapján visszatartotta, a holmit pedig kiadta a kereskedőknek, akiket vesztégzár alá vett, mert bőrökkel kereskedő zsidók a podoliai Vinicát és Jarichot megfertőztették úgy, hogy félő volt, hogy az onnét való kereskedők ide is behurcolják a pestist. Egyben kéri azt is, hogy a harmincadosokat utasítsa a kamara, hogy az ilyen veszélyes szakadár könyveket tartsák vissza. A kérést a kamara meg is tette. Sőt a felség e tekintetben tett korábbi intézkedését szükségesnek látta módosítani. Ami mind nem

¹ Ebben a fentjelzett spesies facti írja: diese russische käufleute keine andere, als von uralten u. *recipierten edition* bücher mitgebracht, stb.

következett volna be, ha a harmincadosok az 1727-i utasításhoz képest jártak volna el.

A módosítás akként szólott, hogy míg addig a munkácsi püspök az összes szláv könyveket megyei ember jelenlétében cenzúrázni volt kénytelen, most, 1757 után, a szikizmatikusok részére eladni kívánt könyvek a kereskedőknek kiadandók, minden fajtából csak egy-egy példány a felségnek küldendő. Ha ellenben a kereskedők az unitusoknak is szándékoznának belőlük eladni, ezeket a püspök egy szlávul tudó jezsuita atyával együtt nézze át és csak az ő approbációjuk után adhatók ki a kereskedőknek. E módosítás lehetővé tette ismét az akadálytalan behozatalt. A kereskedőknek csak nyilatkozniok kellett, hogy nem az egyesült ruthéneknek, hanem az ország déli vidékeire, a nem egyesült rácoknak szállítják a rakományt. Ok azonban a ruthéneket sem akarták elveszíteni. Erre vall az a tény, hogy több feltartóztatás történt. Így mindjárt 1760-ban két szállítmányt, 1762-ben egy harmadikat tartóztatott fel az ungvári harmincados. Úgy látszik azonban, a kereskedőknek nem lett káruk, mert 1770-ben már egész társaság,¹ négy vállalkozó kíséretében 4 szekéren jött 4 szolgát, összesen 8 embert tartóztatott fel Kőrösmezőnél a katonai őrség.

Messze vezetne az e kereskedelemmel összefüggő kérdéseket s a reá vonatkozó tárgyalások során fölmerült s azzal összefüggő megállapodásokat és tervezeteket részletesebben ismertetni. Azért ez alkalommal még csak a feltartóztatások alkalmából készült könyvjegyzékekből levonható tanulságok rövid előadására vagyok kénytelen szorítkozni.

1727-ben a kereskedőknek bécsi követségükön tett vallomása szerint behoztak 530 könyvet. A részletes jegyzék azonban csak 41 munkát sorol fel 415 kötetben;

az 1757-i jegyzék csak 11 munkát tartalmaz 1146 kötetben;

az 1760. ápr. 1. összesítés 27 munkát 698 kötetben, a máj. 13-i pedig 14 művet 209 kötetben;

az 1762-i szintén 14 művet 877 kötetben, végül

az 1770-i 431 kötetet.

A behozott művek száma és a kötetszámok között lévő roppant különbség abból magyarázandó, hogy egyfelől olyik mű, pl. a minea 12 kötetet jelent, másfelől az egyes műveket nem egyforma példányszámban szállították. A legtöbb műből csak 1-1 példányt hoztak, másokból 5, 10, 20, 50, 100, sőt egyből 400 darabot.

1727-ben a legtöbb példányt, 137 darab különféle kiállítású breviariumot említ a jegyzék, ami alatt valószínűleg a többi jegyzékek horariuma értendő, amely viszont az ismeretes csaszoszlovval azonosítandó. Utána 126 drb *zsoltáros* könyv szerepel. Azután 112 példány húsvéti énekes- és imakönyv. A többi mind 100 alatt maradt.

Az 1757-i behozatal 11 műve azért szerepel 1146 kötetel, mert

¹ Az illyr hofdeputatio 1770 szept. 13 felségfelterjesztéséhez mellékelte eredeti „examen” 3-ik kérdőpontjára: Ob er allein oder in compagnie sie, adott felelet szerint: sie wären 8 an d. zahl: 4 herrn u. 4 diener. Ihre principalen seien Ignaz u. Athanas Chrenus, Peter u. er Thimothée, aie übrigen compagnons seien mit 2 wägen u. 7 pferden in Pesth. Arra a kérdésre: haben sie schon vorhin jemahlen mit büchern in diesseitige länder gehandelt, azt felelték: Athanasius u. Ignaz die principalen handien schon seit 12 u. 13 jähren, wie vor dem ihre *eitern* nacher Hungarn. Sie kommen gemeiniglich um Georgii in das land, wo die nation schon weiss, dass sie bücher zum verkauf auf die Jahrmärkte bringen. Sie kommen nacher Unghvar, Tokaj, Szegedin, Pësh, Peterwardeiii, Temesvár etc. stb. O. L. Illyr. Kanc. Illyr. Buchdruck, fasc. 1S/A No. 42.

„preces horariae” azaz csaszoszlovból 400 példányt szállítottak, valamint 400 drb abc-olvasókönyvet (alphabetum ruthenicum), amely faj ekkor szerepel először. Továbbá 100 példány zsoldárt, 50 misekönyvet (szluzsebnik) és 50 drb rituálét (trebnik) említ a jegyzék.

Az 1760 április 1. jegyzékben a következő példányszámok szerepelnek: legtöbb (170 drb) ezúttal is az abc és olvasó (azbuka), még pedig 20 drb „libelli alphab. russo latini”, 100 drb „puro idiomate russo” és 50 drb „grammatica dicti elementares”; azután 100 drb „libelli horarum csaszoszlov dicti”, és 50 példány zsoldárt.

A május 13. kimutatásban a legnagyobb példányszám 60 drb „certus libellus horarum csaszoszlov dictus”, továbbá 33 drb szentírás. Ellenben sem zsoldárt, sem abc és olvasó nem szerepel.

Az 1762-i részletezés, melyet Olsavszki munkácsi püspök az ungvári jezsuita rendház egyik atyájával készített, a többenél bővebb, épp úgy, mint az 1770. behozatalé is, melyet Lázarevics Szabbás, a bécsi Kurtzböck-féle újonnan felállított illyr nyomda nem egyesült könyvcenzora állított össze.

Amabban a „libelli elementales seu alphabetici” 400 darabban szerepelnek. Van továbbá 100 drb 1760-ban Kiebben nyomtatott zsoldárt és ugyanannyi szintén Kiebben 1761-ben kiadott csaszoszlov, továbbá 48 példány „mineae in 12 tomos divisae”. Emebben van 97 drb 1769. évi moszkvai csaszoszlov, 59 drb 1768. moszkvai „meszatzoslov”, 60 drb 1768. moszkvai kiadású 12 kötetes minea, 48 drb különféle kiadású zsoldárt és 24 drb „abcedarii mit beigefügten ganz neuen fragen u. antworten von wahrer christl. lehr. . . *One titlbatt, doch moscovitischen driks*”.

Ha e számok a szállító orosz könyvkereskedőknek éppen csak az e művek kelendőségére alapított számítását fejezik ki, másrésztől éppen ezen műveknek illetően nagy példányszámban való behozatala, akiknek száma voltak, a hazai ruthének és rácok részéről éppen ezek iránt való keresletnek a fokmérője. E szerint biztosan megállapíthatjuk, hogy ezeknek a népségeinknek akkor szláv abc-és könyvekre, zsoldárookra, csaszoszlovnak nevezett horariumokra s a mindennapi szertartások elvégzéséhez legszükségesebb szerkönyvekre volt szükségük.

Ezeknek az akkori áaira nézve pedig megközelítő kulcsot ad a Trattner nyomdájának 1769 május 17-én tett ajánlatában feltüntetett árakból levonható összegmegállapítás. Trattner egy 180 íves ívalakú missale *előállítási* árát 5 frtban szabta meg, egy 6 íves abc és olvasóét 6 kr.-ban, egy 12 íves imakönyvét 12 kr.-ban, egy negyedréta alakú, 80 íves rituálét (trebnik) 4 frtban. Az eladási árat természetesen jóval magasabbra szabta, még pedig az 5 frtos missaléét 14 frtra, a 6 kr.-os abc-ét 12 kr-ra, az imakönyvét 24-re, a rituáléét 8 frtra. Azt hiszem, nem tévedek nagyon az orosz könyvkereskedők áraiban, ha a szállítási költség fejében a Trattner eladási áraihoz még bizonyos csekély hányadot hozzácsapok. Így kalkulálva az árakat, a muszka könyvkereskedők által az említett hat ízben behozott 3776 kötet árát megközelítőleg 100.000 akkori forintra tehetjük.

Igaza volt Gayanak, amikor e kereskedés gazdasági oldalát ajánlotta a királynő figyelmébe. És érthetőnek fogjuk találni, hogy a királynő 1770-ben egy keleti és szláv nyomda felállítására engedélyt adott a bécsi Kurtzböcknek. Ezt a nyomdát szerezte meg Lazarevics, majd Schnürer, aki 1800 táján tovább adta a pesti egyetemi nyomdának, amely 1803-ban meg is kezdte a szláv könyvek nyomását most már nálunk.

A kérdésnek azonban kétségtelenül politikai oldala is volt, amelyről ezúttal nem kívánok szólni.